

ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਮੱਲ੍ਹਮ': ਸੰਚਾਰਗਤ ਅਧਿਐਨ

Kaavi Pustak 'Mallham': Sanchaargat Adhiyain

ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ (ਰਾਜੇਆਣਾ) {Gurjant Singh (Rajeana)}

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ (Assistant Professor, Dept. of Punjabi)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ, ਮੋਗਾ (ਪੰਜਾਬ)

Email ID: publicationparitham@gmail.com ਮੋਬਾਈਲ: +91- 76967-67647

ਸਮੇਂ (Abstract)

ਹਥਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸੰਜੁਆ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਮੱਲ੍ਹਮ' ਦਾ ਸੰਚਾਰਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਵੀ ਨੇ 'ਸਮੂਹਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਧੀ' ਰਾਹੀਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੰਜੁਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁੱਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤਾਸੀਰ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੜੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ 'ਵਿਸਫੋਟ' ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਰਗਤ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਚਾਰਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਮੱਲ੍ਹਮ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਚਾਰਗਤ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ।

ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਹਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਵਿਮਈ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਮੂਲ ਤੱਤ ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਕਵੀ
2. ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ
3. ਪਾਠਕ/ਸ੍ਰੋਤਾ

ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਵੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ (ਅਚੇਤ/ਸੁਚੇਤ) ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਾਰੇ ਉਹ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਈ.ਏ. ਰਿਚਰਡ ਅਨੁਸਾਰ, "ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੇ।"¹

ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਲ ਯੁਕਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਉੱਚ ਪਾਠਕ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਹੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਹੀ ਰੂਪ, ਸਹੀ ਤਕਨੀਕ, ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"²

ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਵੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਠਕ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਟੁੰਬ ਜਾਣ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 'ਸਧਾਰਣੀਕਰਣ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਹਿਤਕ ਹੋਂਦ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਆਲੋਚਕ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ, ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ

ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੂਬੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋ ਧਰਾਤਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਬੋਲੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਚਾਰਗਤ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਮੁਕਾਰੋਵਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮਿਆਰੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ (Distortion) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।”³

“ਮੁਕਾਰੋਵਸਕੀ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਗ੍ਰਭੂਮਿਤ (Foregrounding) ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।”⁴

ਕਾਵਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸਮਿੱਟਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿਹਨ (ਕੋਡਾਂ) ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੋਜੀਕਰਨ (Combination) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜੀਕਰਨ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਪਾਸਾਰ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਪਾਠਕ ਹੀ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਿਸ਼ੇਲ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”⁵ ਸੇ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਅਕਵਿਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਟੇਢ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਪਾਠਕ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਈ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਹੀ ਕਿਸੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਾਠ (Text) ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ (Dialectic) ਹੀ ਹੈ।”⁶

ਹਰ ਪਾਠਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਪਾਠਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਕੋਲ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਬੋਲੀ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੂੜੀਆਂ, ਮੋਟਿਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਪਾਠਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਚੇਤਨ

ਪਾਠਕ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੋਬਰਟ ਸਕਾਲਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ-ਕਾਰਜ ਪਾਠਕ ਵੱਲੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂਚ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁷

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਵਿਗਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਜੋਂ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਲਗਾਵ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਆਰੋਪਵਾਦ, ਅਨੁਮਾਨਵਾਦ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਦ, ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਿਰੋਲ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ। ਸੇ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਬਦ, ਸਤਰ, ਆਦਿ, ਅੰਤ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਅੰਤਲੀ ਸਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਵੱਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੱਧ ਤੋਂ ਆਦਿ ਜਾਂ ਮੱਧ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਇਸ ਨੇਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਵਿ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਥਾਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਨ ਸੰਧੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਪਾਠ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਅਰਥਗਤ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਨੇ ਵੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਰਿਫ਼ਾਤਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠ (Text) ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ (Units) ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਪਾਠ ਇੱਕ ਅਰਥ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ (One Semantic Unit) ਹੈ।”⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਹਕ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਯਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਆ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੱਲੂਮ’ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਜਨਵਰੀ 2023 ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਲਵੈਂਡਰ (ਸੰਪਾਦਕ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ) ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਗਹਿਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਹਿਰੀ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਆ ਦੀ ਤਾਜ਼ੀ ਛਪੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੱਲੂਮ’ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਪਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਆ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਮੱਲੂਮ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਲਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਗਨਮੁਖੀ, ਧਰਤਮੁਖੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਮੱਲੂਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਖ਼ਸਲਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫ਼ਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਮੱਲੂਮਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਥਾਪਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ !

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ

ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਏਨਾ ਪਿਆਰ

ਤੇ ਯੋਅ ਦੇਵਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਬੱਧੀ

ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ

'ਤੇ ਲਾਦਿਆਂ

ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਮੱਲੂਮ⁹

ਇਸੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਬਾਪ ਪੰਨਾ-31 ਫ਼ਾਸਲਾ ਪੰਨਾ-60, ਹੋਂਦ ਚਿੱਲੜ-67, ਸਵਰਗ-68, ਕਰੋਨਾ ਬਨਾਮ ਪਿੰਜਰਾ-84, ਕਹਿਰ-94, ਉਹ ਕੁੜੀ-97, ਵੰਡ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਹਨੀ, ਜਿਸਮੀ ਫੱਟਾਂ ਦੀ ਚੀਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ-ਵੇਦਨਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ 'ਘੱਲੂਘਾਰੇ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਜੂਨ ਚੁਰਾਸੀ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ ਦੀਆਂ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ 'ਦੰਗਾ' ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਮੂਲਕ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੂਸਰੀ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੱਖੋਂ ਬੇਹੱਦ ਸਰਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਸੰਦੇਸ਼

ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਤਰ ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜੰਜੂਆ ਮਾਂ, ਪਤਨੀ, ਧੀ, ਪੁੱਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਸਰੀ ਪਈ ਹੈ।

ਮਾਂ !

ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ 'ਚ

ਉਦਾਸ ਹੋ

ਤੂੰ ਜਾਂ ਨਾ ਖੜ੍ਹੀਂ ਬਸੀਮੇ 'ਤੇ

ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਵਾਅਦਾ

ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਨੂੰ¹⁰

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਗੰਢਾਂ-43, ਮਾਂ ਬੋਲੀ-101 ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਪਤ ਮੁਹੱਬਤੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕਵਿਤਾ 'ਗੰਢਾਂ' ਵਿੱਚ।

ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਇਸ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਤਾਸੀਰ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਤਿ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੇਹੱਦ ਛੋਟੀ ਨਜ਼ਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕੇਤਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਗਹਿਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਿਗਾਟ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਖ਼ਿਜ਼ਾਂ 'ਚ

ਖਿੜਦਾ ਫੁੱਲ

ਔੜਾਂ 'ਚ ਫੁੱਟਦਾ ਚਸ਼ਮਾ

ਥਲ 'ਚ ਵਗਦਾ ਦਰਿਆ

ਤੁਫ਼ਾਨਾਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਰੁੱਖ

ਹਾਜ਼ਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ

ਪੱਕਾ!

ਉਸ ਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਹੰਢਾਈ ਹੈ।¹¹

ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜੁੱਟ ਖਿੜਦਾ ਫੁੱਲ, ਫੁੱਟਦਾ ਚਸ਼ਮਾ, ਵਗਦਾ ਦਰਿਆ, ਪੜ੍ਹੇ ਰੁੱਖ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅਤਿ ਕਰੂਰ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਾਹਕ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਮੁਹੱਬਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਅਜੋਕੀ ਮਾਨਵਤਾ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਰਣਨੀਤੀ, 58 ਰਾਹੀਂ ਕੁਲਜੀਤ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਖ਼ਸਲਤ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ, ਦੈਵੀਕਰਣ, ਮਿੱਥ ਸਿਰਜਣ, ਮਿੱਥ ਰੂਪਾਂਤਰਣ, ਮੈਟਾ ਟੈਕਸਟ ਉਸਾਰਨ ਵਿਧੀ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀਆਂ ਅਗ੍ਰਭੂਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੌਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਜੰਜੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਿਆਂ ਉੱਤਰ ਮੂਲਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੋਂਦ ਮੂਲਕ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਰਜਾ ਬੇਸ਼ਕ ਡਾਇਸਪੋਰਕ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਡਿਸਕੋਰਸ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।

ਦੈਵੀਕਰਣ ਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੈਵੀਕਰਣ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਰਜਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪ੍ਰੰਪਰੇ ਅੰਦਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਣਵੇਂ ਕਵੀ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਦੈਵੀਕਰਣ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣੀ ਕਵਿਤਾ ਅਸਤਿੱਤਵੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਕੁਦਰਤ, ਮੈਪਲਦੇ ਪੱਤੇ-35, ਡੇਜ਼ੀ-48, ਪਾਣੀ-89 ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਉਥਾਪਨ ਸਮਾਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਐਨ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਵੀ ਮਿੱਥ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਮਿੱਥਾਂ, ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਕੋਡਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ
ਉੱਜੜੇ ਬਾਗ 'ਚ
ਤੇਰਾ ਆਉਣਾ
ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ
ਪਰ !
ਤੁਭਕ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ
ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੱਕਦੀ ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਭਉਂਦੇ
ਸਲਵਾਨ।¹²

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਪੂਰਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਸਹਿਤ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਥਾਪਨ ਵਿੱਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸਮਾਜਿਕ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਵ-ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤੀ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮੂਲ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਭਉਂਦੇ ਸਲਵਾਨ ਵਾਕੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇਵਤੇ ਵਿੱਚ -75 ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤਪੱਸਵੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦੇ ਲੁੱਟ ਭਰੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਗੁਰਬਤ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਟਾ ਟੈਕਸਟ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਇਕੂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਾਇਕੂ ਅਤੇ ਟਾਂਕਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਛੋਟੇ ਤਿੰਨ ਸਤਰੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ। ਹਾਇਕੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬਿੰਬ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਤਲੀ ਤੀਜੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਬਿੰਬ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਪਏ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਤਨਾਉ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠਕ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਇਕੂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਣਾਂ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ, ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਪੰਜ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਾਇਕੂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਸਮਾਨ
ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ
ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਸਰਿਆ ਉੱਚਾ ਮੰਦਰ¹³

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾ ਸਮੂਹਤਨ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰ, ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਾਭਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਕਵੀ ਕੋਲ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਤਾਸੀਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਜੰਜੂਆ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਾਵਿਸੰਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਉੱਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਜੰਜੂਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੜੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਅੰਤ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸਫੋਟ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਗਤ ਸੰਚਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੁਗਤ ਸੰਚਾਰਗਤ ਬੁੜ ਕਾਰਨ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Richards, IA, *Principals of Literary Criticism, United States: harcourt, Brace and Company, 1928, p: 25*
2. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਾਰਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਸਾਰਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003, ਪੰਨੇ: 10-11
3. Garvin, PaulL, *A Pragul School Reader on Esthetics Literary Structure and Styli, Georgetown university press, 1964, p: 18.*
4. Reffateree, Michael, *'Semotics of Poetry, p. Bloomington, Indiana University press, 1978, p:1*
5. -Ibid-, p:2
6. Richards, IA *Principales of Literary Critisim, United States: Harcourt, Brace and company, 192, p: 27*
7. -Ibid-, p: 28
8. Reffateree, Michael, *'Semotics of Poetry, Bloomington, Indiana University press, 1978. P: 19*
9. ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜੰਜੂਆ), ਮੱਲ੍ਹਮ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2023, ਪੰਨਾ: 36
10. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 44
11. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 35
12. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 26
13. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 14

Cite this Article-

ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ (ਰਾਜੇਆਣਾ) {Gurjant Singh (Rajeana)}, ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਮੱਲ੍ਹਮ': ਸੰਚਾਰਗਤ ਅਧਿਐਨ (Kaavi Pustak 'Mallham': Sanchaargat Adhiyain), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume- 4, Issue- 1, January-March 2026, Page: 120-124.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue1.22>

This article is an open access article published under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>